

ARAŞTIRMA KONUSU OLARAK BURSA'DA TÜRKÇE

Nurettin DEMİR

Her ne kadar Bursa'da Türkçeye yer veren ilk araştırma 1867 tarihini taşırsa da bugün Türkçenin Bursa'da konuşulan varyantları en az araştırılmış olan Anadolu ağızları arasında yer alır (bk. Maksimov 1867, Künos 1882, Gordlevskiy 1916).¹ Anadolu ağızlarının dil özellikleri göz önünde bulundurularak yapılmış son iki sınıflandırmadan birinde Bursa "no date" diye verilen Marmara ağızları grubunda dahil edilir (Boeschoten 1991, 156). İkincisinde ise Bursa ağızları bibliyografyadan anlaşıldığı kadarıyla iki lisans tezinden hareketle sınıflandırmaya tâbi tutulur ve Anadolu ağızlarının batı grubunun birinci alt grubunda, Çanakkale, Balıkesir ve Bilecik ağızlarıyla birlikte bunun da ikinci derecedeki alt grubunda gösterilir (Karahana 1996, S). Ancak sınıflandırmayı kaleme almış olan L. Karahana; Sakarya, Çanakkale, Balıkesir, Konya, Adana, İçel, Çorum, Ankara'yla birlikte yeterince işlenmemiş olmaları dolayısıyla sınıflandırma çalışmasını olumsuz yönde etkileyen ağızlar arasında Bursa ağızını da zikreder (1996, VI). Bildiğimiz kadarıyla son bir iki yılda da Bursa ağızları önemli bir araştırmada ele alınmış değildir. Eski tarihli çalışmalar ve öğrenci tezlerinin dilciliğin bugün ulaştığı anlamda dil incelemelerinin yerini tutmalarının mümkün olmadığı açıktır. Türkçenin Bursa'daki varyantlarının bu derece ihmal edilmiş olması, aşağıda kısaca dile getirmeye çalışacağım sebeplerle dilcilik açısından bir laboratuvar durumundaki Bursa'da dil araştırmalarına bir an önce başlanmasını da elzem kılmaktadır. Gerçi biz, ağızların kaybolacağı şeklindeki yaygın görüşü paylaşmıyoruz. Ancak doğru ve güzel kabul edilen, prestije sahip standart Türkçenin tesirinin okullaşma, basın yayın, kültür merkezleri arasındaki ilişkilerin artması vb. yollarla kaba, yanlış şekiller olarak görülen prestijsiz varyantlar, yani ağızlar üzerindeki tesirinin eski

* *Türk Dili*, S. 592, Nisan 2001, s. 440-446.

¹ Ayrıca R. Godel 1. Milletler Arası Türkoloji Kongresinde "Une collection inédite de proverbes turcs du Bursa" adlı bir bildiri sunmuştur. Ancak biz bu çalışmayı görmedik.

devirlerle karıştırılamayacak derecede artması yüzünden yerel konuşmaların birincil özelliklerinin kaybolacağı ve dar bölgelerde konuşulan varyantların daha geniş bir bölgede geçerliliği olanların içinde eriyeceğini sanıyoruz. Bunun neticesinde sadece dil açısından değil, tarih, folklor, kültür alış verişi gibi değişik sahalar için de önemli ip uçları bir daha tespit edilemeyecek şekilde kaybolup gidecektir. İşte bu yüzden aşağıda dilciliğin belli kolları açısından bölgenin neden ilgi çekici olduğuna işaret edecek, Bursa'da Türkçenin araştırılmasının önemini ve gerekliliğini dile getirmeye çalışacağız. Bu yüzden yazımız araştırma konusu olarak Bursa'da Türkçe lehine tezlerin dile getirildiği bir ön çalışma olarak görülmelidir. Dile getireceğimiz sorunların önemli bir bölümü diğer şehirler için de az veya çok oranda geçerlidir.

Tarihi ve yaşayan Türkçe

Bursa'da Türkçe deyince konuyu önce tarihî ve yaşayan Türkçe olmak üzere iki kısma ayırabiliriz. Osmanlı'nın önemli kültür merkezlerinden olan bölge, en eski kütüphanelerden birine de sahiptir. Bu yüzden yazılı kaynaklardan hareketle yapılacak çalışmalar için bolca malzeme mevcuttur. Biz bu çalışmamızda dikkatimizi yaşayan Türkçe üzerinde yoğunlaştırmak istiyoruz. Ancak yazılı eserlerden hareketle yapılacak dil incelemelerinde üzerinde durulması gereken bir hususa işaret etmeden geçmek de istemiyoruz. Bu, Osmanlı yazı geleneği içerisinde Bursa'nın oynadığı rol ve bu rolün dile yansımaları, yani eski devirlerde Türkçenin Bursa'ya has hususiyetlerinin neler olduğunun tespiti, Bursa'da yazılan eserlerin dili incelenirken, bunların aynı dönemde başka bölgelerde kaleme alınanlardan ayrılıp ayrılmadığı, ayrılıyorsa sebeplerinin ortaya çıkarılmasının tarihî diyalektoloji kadar genel Türkçe için de faydalı görüyoruz.

Diyalektoloji

Yukarıda da dediğimiz gibi Türkçenin Bursa'da konuşulan varyantlarının en az araştırılmış Anadolu ağızları arasında yer alması ile ağızların birinci derecede göze batan özelliklerinin eskiye göre daha hızlı kaybolması Bursa'da bir an önce ağız araştırmalarına başlamak için yeterli sebeplerdir. İlk ele alınması gereken hususlardan birisi, ağız araştırmalarında âdet olduğu üzere, Bursa'da doğup büyümüş, bölgeyi uzun süre terk etmemiş, okur yazar oranı mümkün olduğunca düşük, belli

bir yaştın üzerindeki şahıslardan yapılmış ses kayıtlarından hareketle Türkçenin Bursa'da dost, aile, tanıdıklar gibi resmî konuşmanın gerekmediği yerlerde kullanılan varyant veya varyantların araştırılması olmalıdır. Anadolu'nun değişik bölgelerine dair ağız monografileri yapıldığı için Türk diyalektolojisi bu hususta yeterli tecrübeye, monografi çalışmalarının organize edecek ve neticelendirecek bilgi birikimine sahiptir. Ancak bölge ağız araştırılırken ağız özelliklerine dair açıklamalarda, ağız çalışmalarında zaman zaman görüldüğü gibi, hareket noktası olarak kendisi de nihayetinde Bursa ağız gibi Türkçenin belli bir varyantı olan standart Türkçe değil, bizzat Bursa ağız esas olmalıdır. Ele alınan hususların daha iyi anlaşılması için, zaman zaman standart Türkçenin yardımına başvurulması doğaldır. Ama ağız özelliklerini standart dilin bozuk şekilleri olarak görerek bugünkü standart dilden hareketle açıklamaya çalışmak ilgi çekici görünse de yanlıştır.

Ağız araştırmalarında, coğrafi bakımdan birbirine yakın bölgelerin dil özellikleri açısından da yakın olacağı kabul edilir. Buna A ağız ile B ağız arasındaki ortak yönler A ağız ile C ağıza oranla daha fazladır. Aradaki mesafenin uzamasına paralel olarak dil özelliklerindeki benzerlikler azalır. Bu kural sınıflandırma denemelerine bakınca önemli ölçüde Türkiye Türkçesinin yerel varyantları için de geçerlidir. Ama Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinde aynı boyun kollarının değişik bölgelere yerleşmesi ve değişik sebeplere bağlı göçler veya iskân teşebbüsleri dil coğrafyasının bu kuralının ilgi çekici istisnalarının ortaya çıkması neticesini doğurmuş, aynı ağız özelliğini taşıyan boyların farklı bölgelere yerleşmeleri ağız adacıklarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bugünkü anlamda ağızlar arasındaki farklılıkları ortadan kaldıracı bir standart dil tesirinin olmaması gibi komşu ağızların birinin ötekinden prestij bakımından daha üstün görülmemesi de coğrafi olarak birbirine uzak olmakla birlikte boyların birbirlerinden ayrılmadan önceki ağız özelliklerinin önemli ölçüde korunmasında etkili olmuştur. İşte ağız araştırmalarının cevap araması gereken hususlardan birisi de Anadolu'nun Türkleşmesi süreciyle çok yakından ilgili bu durumun Bursa'ya yansımaları olmalıdır. Bursa ağzının monografisi yazılırken göçler göz önünde bulundurulmalı, idarî sınırlar değil, ağız özelliklerinin sınırları esas alınmalıdır. Bu arada bölgenin yerleşim tarihiyle ilgili ipuçları elde edilmeye çalışmalıdır. Biz, tarihî

belgelerin sustuğu yerde dil araştırmalarıyla önemli sonuçlar elde edileceğine, belge olması hâlindeyse dil incelemelerinin bunların lehinde veya aleyhinde tezler ortaya çıkaracağına inanıyoruz. Daha önceki çalışmalarımızdan bazılarında bunu tecrübe ettik (bk. Demir 1996, 1997) Bursa'yla ilgili olarak sormamız gereken soruyu tekrar edelim: Acaba dilden hareketle bölgeye gelen boylar hakkında bilgi elde edebilir miyiz? Konuşulan ağzın ait olunan boyla doğrudan bir ilişkisi var mıdır?

Sosyolengüistik

Bölgedeki varyantları bir kenara bırakıp mümkün olduğunca yaşlı, okur yazarlığı olmayan, bulunduğu bölgeyi terk etmemiş şahısların konuşmasını inceleyen klâsik bir ağız araştırmasının, dilcilik açısından elzem olmakla birlikte araştırma konusu olarak Bursa'da Türkçenin hakkını vermekten uzak olduğunu da hemen ifade edelim. Bursa'da Türkçe, dilciliğin başka kolları açısından da son derece ilgi çekicidir ve lâıykıyla araştırılabilmesi için ağız araştırmalarına paralel olarak dilciliğin başka kollarını metot ve beklentileriyle konuya yaklaşılmaması gerektiren hususlar da vardır. Bursa yerli ağzının iç ve dış kaynaklı sebeplerle ortaya çıkan nesiller, sosyal tabakalar, cinsler arası tabakalanması bunlardan birisidir. İç kaynaklı olanlar Türkçenin bölgeye has varyantlarındaki tabii gelişmeler, dış kaynaklı olanlar ise standart Türkçenin de içinde bulunduğu Türkçenin bölgeye has olmayan varyantları, başka diller ve dil dışı unsurların bölgedeki Türkçenin tabii gelişmesine etkisi neticesinde ortaya çıkanlardır. Dildeki tabakaların araştırılması ister istemez kim, kiminle, hangi varyantı, hangi şartlar altında kullanıyor sorusunu da beraberinde getirecek; nesiller, cinsler, sosyal tabakalar arasında dilin farklı, bir başka deyişle "adamına ve duruma" göre kullanılmasının araştırılmasını gerektirecektir. Ayrıca insanların kendi ve başkalarını varyantları hakkındaki subjektif düşüncelerini öğrenmek, diğer faydaları bir tarafa dildeki subjektif sebeplere bağlı değişimler hakkında ip uçları verecektir. Dilde değişimin önemli sebeplerinden biri olan dile karşı "tutum" hakkındaki araştırmalar günümüz dilciliğinin dinamik kollarından biriye de Türkçeden hareketle yapılmış çalışmalar henüz yok gibidir. Ama başkalarının tecrübelerinden istifade ederek, elde edeceğimiz sonuçlarla bu konuda diğer ülkelerde yapılan çalışmalara da zenginlik getirebiliriz.

Dil etkileşmesi

Bursa sadece diyalektoloji ve sosyolengüistik açısından değil, aynı zamanda benim *dil etkileşmesi* veya *dil karşılaşması* olarak Türkçeleştirmeyi uygun gördüğüm "kontaktlinguistik" açısından da son derece ilgi çekicidir. Türkçe yayılmış olduğu geniş coğrafyada yapı bakımından çok farklı dillerle ilişkide olmuş, karşı karşıya geldiği dilleri az veya çok oranda etkilemiş, kendisi de bu dillerden etkilenmiştir. Bu etkilenmeyle ilgili araştırmalarda daha çok Türkçe ve diğer diller arasındaki kelime alış verişleri öne çıkarılmış ise de son yıllarda dillerin birbirlerinin yapısı üzerindeki etkilerine dair çalışmalar ağırlık kazanmıştır (bu konudaki araştırmaların neticelerinin topluca değerlendirildiği Johanson 1992'ye bk., bu tür çalışmaların en son ve en güzel örneklerinden birisi olarak ayrıca bk. Menz 1999). Araştırma konusu olarak Bursa'da Türkçeye bu yönden bakınca, bölgeyi dilcilik açısından cazip kılan hususlardan birisinin de bu olduğunu görürüz. Burada iki tür etkileşmeden söz edebiliriz. Bunlar Türkçe-Türkçe etkileşmesi diyeceğimiz Bursa temel ağız ile Türkçenin diğer bölgelerde konuşulan varyantları ve Türkçe-Türkçe olmayan dillerin değişmelerin anlaşılabilmesi için olduğu kadar sosyal bilimlerin diğer kolları için de önemlidir. Çünkü karşı karşıya gelen diller ve dillerin varyantları değil bunları konuşanlardır, etkileşme sırasındaki çatışma, uyum, değişme vb. hususlar diller arasında değil konuşanları arasında olur. Etkileşme sonrası ortaya çıkan çatışma, uyum gibi hususlar en iyi şekilde dilde ifadesini bulur ve dil etkileşmesi araştırmaları da işte tam bunu ele alır.

Özellikle son iki yüz yılda meydana gelen göçler neticesinde ortaya çıkan ve kabaca dört grupta ele alabileceğimiz Türkçe-Türkçe teması Bursa'yı dilcilik açısından çok ilgi çekici kılar. Bursa'ya farklı boyların yerleşmesi, endüstrileşmeye paralel olarak son yıllarda Anadolu'nun değişik bölgelerinden göçler, Balkanlar ve Rusya'dan çeşitli tarihlerdeki göçler, standart dilin tesirini değişik kanallardan önceki yıllarla karşılaştıramayacak derecede artması, Bursa'da Türkçe-Türkçe etkileşmelerine katılan en önemli unsurlardır.

Kanaatimce dil etkileşmesi araştırmaları açısından Bursa'yı cazip kılan en önemli husus Balkanlardan göçler neticesinde ortaya çıkan durumdur. Balkanlardan bölgeye yoğun göçler, geçen yüzyılın ikinci yarısında başlar ve malûm sebeplerle günümüze kadar devam eder. Bu göç dalgalarıyla

bölgeye küçümsenemeyecek sayıda Balkan Türkünün gelmesi, burayı âdeta bir dil lâboratuvarına çevirir. Bu durum, her şeyden evvel dil dışı şartlar da göz önünde bulundurulmak kaydıyla Balkan Türkçesi hakkında iyi çalışmalar için gerek ulaşım kolaylığı, gerek alan araştırması yapma kolaylığı göz önüne getirilince iyi bir fırsattır. Nitekim son yıllarda Türkolojide bu fırsatları değerlendirme yoluna gidilmektedir. Ayrıca ana dilleri Türkçe olmakla birlikte, Bursa'ya gelen Balkan Türkleri yerlilerden farklı bir varyantı konuşmaktadırlar ve çoklukla iki dillidirler. Türkçenin azınlık dili olduğu ve zaman zaman aşırı baskılara maruz kaldığı ülkelerden gelmektedirler. İki dillilikte ikinci dil her zaman aynı dil değil, gelenin ülkenin dilidir. Standart Türkçenin tesirinden Türkiye sınırları içerisinde yaşamış olanlara göre daha uzaktırlar. Öyleyse buradaki karşılaşma neticesinde şu tür sorulara cevap aramak dilcilik açısından son derece verimli neticelere götürebilir: 1) Nasıl bir varyant konuşmalarda kullanılmaktadır? 2) Göçmen ağızlarında neler, niçin, hangi şartlar altında ve nereye kadar değişmektedir? 3) İkinci dilin bölgede kullanılması ne durumdadır? 4) Geldikleri ülkenin resmî dili gelecekleri açısından son derece önemli iken birdenbire bu önem ortadan kalktığına ve tesirinden uzak yaşadıklarına göre, ikinci dil ne olmaktadır? 5) Bursa yerlilerinin ve dışardan gelenlerin hem kendi hem de öteki varyantlara karşı tutumları nedir? 6) Eğitimde karşılaşılan dile bağlı sorunlar var mıdır, bunların aşılması için ne gibi stratejiler geliştirilmelidir? 7) Bölgeye farklı tarihlerde göçler olduğu göz önüne getirilince, araştırılması son derece ilgi çekici neticeler ortaya çıkaracak olan bir husus da, farklı tarihlerde ayrı bölgeden buraya gelen insanların dilindeki tabakalaşma ve bu tabakalaşmanın kendi arasındaki uyum, çatışma ve bunun neticesinde ortaya çıkan varyanttır.

Göçlerin Bursa nüfusunun teşekkülünde her zaman önemli bir rol oynadığını görüyoruz. Bir bölgeye başka bir bölgeden göç olması durumunda ortaya çıkan temas, çatışma ve birbirine yaklaşılmaya bağlı gelişme, sosyal ve prestij açısından zayıf olan dilin veya varyantın ortadan kalkmasına kadar gidebilir. Bursa'ya Türkiye dışından göçen bir başka önemli grup da Rusya'dan gelenlerdir. Bu göçler münferit olmakla birlikte gelenlerin sayısı oldukça yüksek rakamlara ulaşır. Meselâ 1877-78 Osmanlı-Rus harbi sebebiyle 30.000 civarında insan Bursa'ya göçmüştür. Nüfusun kalabalık olması, beraber getirilen varyantın çevredeki prestij

varyantı karşısında dayanıklılığını artırır. Ancak gelenlerin kalabalık olmakla birlikte aynı bölgeye iskân edilmemeleri veya başka sebeplere bağlı olarak dayanıklılık azalabilir. Çeşitli sebeplerden kaynaklanan göçlerle Türkiye'ye gelen ve Türkçenin üst dil olarak standart Türkiye Türkçesine bağlı olmayan Türk topluluklarının diline karşı Türkolojide gittikçe artan bir ilgi gözlenmektedir. Bursa'yla ilgili ise henüz herhangi bir çalışma yoktur. Yapılacak çalışmalar bir taraftan ele alınan varyantın kendine has olan yönlerini ortaya çıkarmak olmalı; diğer taraftan bunların Türkiye Türkçesiyle olan ilişkileri tespit edilmeye çalışılmalıdır. Türkolojide bu tür Türkçe-Türkçe ilişkilerinin araştırılması yönünde herhangi bir çalışma yoktur. Ama dilde değişmeyle ilgili araştırmalar, dil etkileşmesinin değişmelerin önemli sebeplerinden birisi olduğunu ortaya çıkarmış ve bu yüzden etkileşmeye bağlı dil olaylarının incelenmesi dil biliminin önemli kollarından birisi hâline gelmiştir. Ayrıca temasla ilgili araştırmaların sonuçları, Sovyetlerin dağılmasından sonra ortaya çıkan Türkçenin çeşitli kollarının birbirine yaklaşması çabalarında da faydalı olacak ipuçları verecektir. Bursa, Sovyetlerden göç almış bir şehir olması yanında alan araştırması içinde ideal şartlara sahip olmasıyla da konuya ilgi duyan araştırmacıların er geç farkına varacağı bir bölgedir.

Bir hususa daha işaret etmeyi faydalı görüyorum. Bugün bir taraftan ilmî disiplinlerde detay ve buna bağlı olarak dar sahalarda uzmanlaşma önem kazanırken, diğer taraftan her disiplinin belli bir yerde kendi sınırlarına dayanması neticesinde disiplinler arası iş birliği daha da artmıştır. Dil, edebiyat, tarih, sosyoloji, sosyal psikoloji, coğrafya, eğitim, folklor gibi kendine has ilgi sahaları ve metotları olan disiplinlerin yapacağı iş birliği neticesinde bizim düşündüğümüz manada verimli çalışmalar ortaya konacaktır. Bu disiplinler kendi branşlarıyla ilgili bilgileri artırırken, diğer branşların da gelişmesine katkıda bulunacaktır. Meseleye sadece Türkiye açısından bakmadığımı belirtmek isterim. Dünyanın hemen hemen her yerinde Bursa'dakine benzer gelişmeler görülmekte, değişik sahalarda uzmanları bunları incelemeye çalışmaktadır. Bu yüzden, bölgenin kendine has yönleri tespit edilirken, aynı zamanda Türkiye genelinde ve nihayet dünyanın diğer yerlerindeki gelişmelerle benzer ve farklı tarafları da ortaya çıkacaktır. Böylece bugünü daha iyi anlayacak, geleceğe daha hazırlıklı olacağız.